

INDIVIDUALISERING: WAAR HET INDIVIDU TEKORTSCHIET

Een onderzoek naar de sociale inbedding van waardeverandering m.b.t. primaire relaties

Leen Vandecasteele

Vanaf het midden van de jaren tachtig is de term 'individualisering' zowel in de sociologische gemeenschap als in het brede maatschappelijke veld pasmunt geworden. De term wordt veelvuldig gebruikt om allerlei ontwikkelingen, gedragingen en opvattingen te karakteriseren. Het sociologisch discours rond individualisering situeert zich meestal op een theoretisch niveau. Vaak wordt daarbij empirisch bewijsmateriaal gezocht in secundaire data, zoals bijvoorbeeld cijfers over het tanend kerkbezoek, of het toenemend aantal echtscheidingen.

Dit artikel heeft als doelstelling bij te dragen tot het empirisch gehalte van deze individualiseringstendensen door in te gaan op de waarden zelf. Meer specifiek onderzoeken we het effect van sociale achtergrondkenmerken op enkele geselecteerde waardeoriëntaties m.b.t. de primaire leefwereld. Rode draad hierbij is de zoektocht naar het al of niet zwakker worden van de impact van sociale achtergrondkenmerken. In een geïndividualiseerde samenleving, waarin elkeen 'planbureau van zijn eigen leven' is geworden (sic U. Beck), verwachten we dat individuen in toenemende mate zelf hun waardeoriëntaties bepalen. En het richtsnoer van de sociale groepen waartoe men behoort, zal alsmaar zwakker worden.

Met behulp van analyses aan de hand van de European Values Studies-data gaan we ten eerste na of we trendsetters kunnen lokaliseren bij de verspreiding van deze zogenaamde nieuwe waarden. Met andere woorden: welke achtergrondkenmerken oefenen een invloed uit op de gekozen waarden m.b.t. primaire relaties. In tweede instantie bekijken we het effect van achtergrondkenmerken over de tijd. Indien het effect van achtergrondkenmerken afneemt, benoemen we dat met het verschijnsel privatisering.

ring. Daarnaast proberen we het effect van leeftijd, cohorte en periode te onderscheiden en te bepalen in welke mate de onderscheiden effecten spelen. Maar voor we met dit alles van start kunnen gaan is een goed begrip van de individualiseringsstendens noodzakelijk.

1. INDIVIDUALISERING: WIE? WAT? WANNEER?

1.1. Individualisering: oorsprong, aspecten en dimensies

Individualisering betreft de waarden, normen, opvattingen... over hoe een individu aan zijn/haar levensloop en het samenleven met andere mensen vorm geeft.

Een literatuurstudie doet ons besluiten dat het individualiseringsbegrip drie basiskenmerken omvat. De traditionalisering is het proces dat wordt gekenmerkt door de verminderde invloed van traditionele instituties. Dit uit zich in een verminderde participatie aan of lidmaatschap van die instituties, maar ook de daarbij horende waarden en normen boeten aan betekenis in. Door de staat, religie of traditie opgelegde rolpatronen of referentiekaders eroderen. Wanneer waarden niet meer bepaald worden door traditionele instituties zoals de kerk worden individuen daar zelf verantwoordelijk voor. Individualisering kenmerkt zich dus ten tweede door een toegenomen keuzevrijheid voor individuen. De nadruk wordt gelegd op de autonomie van een persoon in het maken van eigen keuzes. Beck spreekt van een overgang van de gestandaardiseerde biografie naar een keuzebiografie, een reflexieve biografie, een do-it-yourself biografie (Beck & Beck-Gernsheim, 1996, p. 25). Ten derde wordt in het individualiseringsdiscours door een aantal auteurs uitgebreid aandacht besteed aan de nadruk op zelfontplooiing (van den Elzen, 1996, p. 30). Van zodra de fysische behoeften en de behoefte aan zekerheid vervuld zijn, treedt een verschuiving op naar de psychische behoefte aan erkenning en zelfontplooiing.

De toenemende individualisering moeten we zien als een onderdeel van het moderniseringsproces. Binnen de zogenaamde eerste moderniteit kort na de industriële revolutie, is er nog weinig sprake van individualisering. De beperkte mogelijkheden zijn sterk gebonden aan klasse en geslacht. Vooral de begoede klassen en de mannen, die zich als kostwinner buitenshuis bewegen om te werken, krijgen (min of meer) de kans om een eigen levensloop uit te tekenen. Met de ingang van de jaren '60 zien we een overgang in het moderniseringsproces. De Duitse socioloog Ulrich Beck spreekt van een overgang naar de tweede of reflexieve modernisering. Reflexieve modernisering betekent een radicalisering van het moderniseringsproces, het proces wordt vervolledigd en veralgemeend (Beck, 1997, 16-17). Het vreemde en uitdagende in Becks theorie is de idee dat de tweede moderniteit haar grondslag vindt in de eerste maar tegelijk de uitgangspunten ervan ondermijnt. De traditionele klassenopdelingen en geslachtsrollen die de kern uitmaakten van de eerste moderniteit worden onderuitgehaald door een ver doorgedreven radicalisering van de modernisering. Zo zet het

individualiseringsproces zich door bij brede bevolkingslagen. Ook vrouwen tekenen voortaan hun eigen biografie uit door zich aan te bieden op de arbeidsmarkt (Beck, 1995, p.60).

In dit artikel zijn we speciaal geïnteresseerd in een specifiek aspect van de individualiseringstendens, met name privatisering van waardeoriëntaties. Een sterk doorgedreven detraditionalisering, keuzevrijheid en nadruk op zelfontplooiing brengt met zich mee dat waarden steeds minder worden gevormd en bepaald door sociale collectiviteiten waarvan mensen deel uitmaken en dus minder samenhangen met kenmerken zoals het behoren tot een bepaald geboortecohort, sociale klasse, opleidingsniveau... Wanneer individuen zelf bewust hun opvattingen en waarden vormen, vermindert de kracht uitgaande van sociale categorieën zoals klasse en gender (Beck & Beck-Gernsheim, 1996, 24). Het wordt steeds moeilijker te spreken over de typische opvattingen van bijvoorbeeld de katholieken, arbeiders, hoog opgeleiden of jongeren (Felling, e.a., 2000, p. 102; Elchardus, 1999, 133-146). In wat volgt duiden we dit proces aan met de term privatisering.

1.2. Gevolgen voor de gezinscontext

Sedert de tweede helft van de 20ste eeuw manifesteren de gevolgen van modernisering en individualisering zich in verschillende levenssferen. In 'the age of side-effects', zoals Beck het zo mooi benoemt, behoeven precies de gevolgen van een geradicaliseerde modernisering onze speciale aandacht. Ook binnen de gezins sfeer bleven de gevolgen niet uit. We behandelen hier de dalende huwelijks- en stijgende echtscheidingstrend, de tanende kerkelijke moraal, de nadruk op kwaliteit binnen relaties en de veranderende man/vrouw-rollen.

Tussen 1980 en 1998 daalde het huwelijkscijfer in Vlaanderen van 39.000 tot 25.000 (Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Algemene Zaken en Financiën, Afdeling Algemene Administratieve diensten, 1999). Tussen 1970 en 1997 steeg het aantal echtscheidingen in België van 6.400 per jaar tot 27.000 (Lammertyn e.a., 2001, p. 29). Een blik op enkele recente huwelijks- en echtscheidingscijfers zegt genoeg: het instituut huwelijk doet het niet meer. Uitsstel en afstel van het huwelijk en een toenemende echtscheidingskans zijn duidelijke aanwijzingen voor detraditionalisering op dit vlak. Het huwelijk wordt ook in toenemende mate als een verouderde instelling aanzien (Vandecasteele, 2002, pp. 57-58).

Ook de moraal die eeuwenlang door de kerk werd opgelegd, staat vanaf het midden van de jaren '60 onder vuur. De kerk verspreidde eeuwenlang een moraal waarbij seksualiteit enkel en alleen in functie van de voortplanting stond, homoseksualiteit en echtscheiding werden als een zonde voorgesteld en over het algemeen diende seksualiteit zoveel mogelijk onderdrukt te worden. De impact op het relationele leven valt niet te onderschatten. Vanaf het midden van de 20ste eeuw ontstaat een tegenbeweging; men gaat in tegen de eeuwenlange institutionele bevoogding door de kerk en ijvert voor een individuele morele autonomie. Homoseksualiteit wordt gaandeweg uit de taboesfeer gehaald, het gebruik van anticonceptiva raakt algemeen verspreid, de

plezierwaarde van seksualiteit wordt benadrukt, het uitvoeren van abortus wordt mogelijk... Dit zijn maar een paar voorbeelden van de tanende invloed van de kerkelijke waarden.

Voor wat betreft het welslagen van een huwelijk wordt in het traditionele gezinsethos een sterke nadruk gelegd op de homogamienorm. Deze vereist dat partnerrelaties worden gevormd binnen de eigen etnische, sociale, religieuze en/of leeftijdsgroep. Homogame relaties zouden in die optiek ook garant staan voor een hogere huwelijks-satisfactie (Van den Troost, 2000, p. 136). Binnen de reflexieve modernisering wint het kwaliteitsaspect van de relatie aan belang. Het feit dat de traditionele instituties en normen op hun retour zijn maakt individuen onzeker. De vanzelfsprekendheid is zoek en het individu krijgt te maken met innerlijke onrust en onzekerheid. Het gezin wordt beschouwd als een soort veilige thuishaven in een vreemde wereld die sterk onderhevig is aan verandering (Beck, 1995, 48-49). Binnen de relatie wordt de nadruk gelegd op intimiteit, emoties, geborgenheid... Kortom: kwaliteit van de relatie wordt belangrijk en daar wil men wel een stuk van zichzelf in investeren. De belangrijkste pijlers voor een succesvolle relatie zijn autonomie, zelfontplooiing, intimiteit en wederzijds respect en vertrouwen (van den Elzen, 1996, 30-31).

Onder invloed van de individualiseringstendens kenmerken de gezinsverhoudingen zich door egalitarisme en is er meer aandacht voor individuele zelfontplooiing van man en vrouw. Ook de traditionele rolpatronen staan op de helling. Waar in de eerste helft van de 20ste eeuw de man als kostwinner zorgde dat er brood op de plank kwam, gaan nu in heel wat gezinnen beide partners buitenshuis werken. De nadruk op zelfontplooiing heeft er, samen met onder andere de toegenomen scholingsgraad voor gezorgd dat heel wat vrouwen een job buiten het gezin ambiëren. Lammertyn e.a. wijzen erop dat deze actieve participatie van de vrouw, niet enkel op de arbeidsmarkt, maar ook in het gehele sociale leven, niet overal even ingrijpende veranderingen in de taakverdeling binnen het gezin heeft teweeg gebracht (Lammertyn e.a., 2001, 30-31).

1.3. Niet iedereen gelijk voor de individualisering

Hoewel individualisering een toenemende en sterk zichtbare trend is, moeten we toch inzien dat een geïndividualiseerde waardeoriëntatie niet overal in de samenleving in dezelfde mate doorgedrongen is. Voor Beck is het duidelijk dat 'de' individualisering niet bestaat. Hij stelt ook: 'it is necessary, therefore, to check each group, milieu and region to determine how far individualization processes - overt or covert - have advanced within it' (Beck & Beck-Gernsheim, 1996, p. 28).

We kunnen de doorbraak van nieuwe waarden begrijpen als een uitdrukking van de trendsetter- en diffusietheorie. Volgens de trendsetterhypothese zijn bepaalde sociale groepen trendsetter bij het doorzetten van één of andere ontwikkeling. Dat zijn de groepen die het meest betrokken zijn bij die ontwikkeling. De diffusietheorie stelt dat andere sociale groepen de trend in een later stadium overnemen. Dit kan resulteren in

een inhaaleffect als de oorspronkelijke trendsetters niet nog verder evolueren of in tegengestelde richting veranderen (Middendorp, 1979, 170-171).

De meeste auteurs geven aan dat individualisering zich het eerst doorzet bij de hogere sociale klassen en hogeschoolden (Laermans, 1992, 67-69; Felling e.a., 2000, 39-40; Lesthaeghe & Surkeyn, 1988, p. 17). De hogere sociale klassen hebben de materiële middelen om zich een geïndividualiseerde levensloop te veroorloven. Ze kunnen het zich permitteren om af te wijken van de traditionele normen. Hogeschoolden langs de andere kant hebben het culturele kapitaal om te functioneren in een geïndividualiseerde levensloop. Ze zijn sterker gewapend om bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt hun eigen biografie uit te tekenen. Er is ook sprake van generationele verschillen in de zin dat jongeren sterker geïndividualiseerd zijn dan ouderen (Laermans, 1992, 67-69; Felling e.a., 2000, 39-40; Lesthaeghe & Surkeyn, 1988, p. 17). Jongeren zijn gesocialiseerd in de moderne samenleving, met meer op zelfontplooiing en keuzevrijheid gerichte waarden. De generationele verschillen laten een breuk zien bij de tweede wereldoorlog. Generaties die na WO II opgroeiden onderschrijven sterker geïndividualiseerde waarden dan de vooroorlogse generaties (Laermans, 1992, p. 68). Jongeren, hogeschoolden en personen uit de hogere sociale klassen treden op als trendsetters.

2. OVER HET ONDERZOEK

2.1. Onderzoeksvragen en hypothesen

In dit onderzoek gaat onze interesse uit naar het effect van sociale achtergrondkenmerken op de waardeoriëntaties m.b.t. de primaire leefwereld. Het werken met data uit de drie bevragingen van de Europese waarestudies geeft ons de mogelijkheid om evoluties gedurende de laatste twee decennia van de twintigste eeuw in kaart te brengen.

In dit artikel worden drie onderzoeksvragen behandeld. Ten eerste gaan we op zoek naar trendsetters bij de verspreiding van de geïndividualiseerde waardeoriëntatie. Middendorp (1979) veronderstelt dat er bij waardenverandering trendsetters aan te duiden zijn. We onderzoeken of de geïndividualiseerde waardeoriëntatie bij bepaalde sociale groepen in een vroeger stadium voorkomt. In tweede instantie vragen we ons af of het zo is dat de voorspellingskracht van achtergrondvariabelen afneemt over de tijd. De trendsetter-en diffusietheorie spreekt immers van een geleidelijke verspreiding van nieuwe waardeoriëntaties over de bevolking (Middendorp, 1979, 170-171). In de literatuur rond individualisering gewaagt men over een verminderde impact van traditionele sociale categorieën zoals klasse, gender... (Felling e.a., 2000, Beck & Beck-Gernsheim, 1996). In derde instantie pogen we inzicht te krijgen in leeftijdscohort- en periode-effecten in de EVS-data. We vragen ons af of er sprake is van een leeftijdseffect, in de zin dat waardeoriëntaties veranderen wanneer personen ou-

der worden, of eerder een cohorte-effect, wat erop wijst dat elke generatie specifieke waardepatronen volgt.

In de eerste plaats zijn we op dus geïnteresseerd in trendsetters bij de verspreiding van de geïndividualiseerde waardeoriëntatie. We veronderstellen dat bepaalde sociale categorieën optreden als trendsetters, en dus op een eerder tijdstip geïndividualiseerde waardeoriëntaties aannemen. Jongeren, hogeschoolden en personen uit de hogere sociale klassen worden traditioneel als trendsetters aangeduid (H1). Daarnaast onderzoeken we ook het effect van kerkelijke betrokkenheid, regio, geslacht en burgerlijke staat. We kunnen veronderstellen dat individuen traditioneler denken wanneer ze een sterkere kerkelijke betrokkenheid vertonen (H2). Vooral voor de tolerantie t.o.v. homoseksualiteit, abortus, echtscheiding... verwachten we een effect omdat deze zaken door de traditionele kerkelijke moraal sterk tot de zondesfeer werden verbannen. Het loskomen van de kerkelijke moraal brengt een meer tolerante houding t.o.v. seksualiteit, abortus, alleenstaand moederschap... met zich mee. We menen voorts dat in Wallonië de traditionele waarden minder sterk aanwezig zijn dan in Vlaanderen (H3). We kunnen dit begrijpen aan de hand van de vroege industrialisering en de daarmee gepaard gaande secularisering in deze regio. Deze processen hebben ertoe bijgedragen dat de kerkelijke waarden sneller hun impact verloren op het gebied. Ten vierde veronderstellen we dat mannen behoudender zullen staan tegenover de traditionele rolverdeling tussen de seksen. Zodoende zullen vrouwen de traditionele rolpatronen meer verwerpen dan mannen (H4). In de literatuurstudie werd reeds aangehaald dat de taakverdeling binnen het gezin nog vaak via de oude patronen verloopt. Dit betekent dat de vrouw, die nu wel buitenshuis gaat werken, verantwoordelijk blijft voor het meeste huishoudelijk werk. Vooral de mannen blijken minder enthousiast wanneer het gaat om roldoorbekend gedrag. Volgens Beck ligt een verklaring voor deze situatie in het feit dat de huidige individualisering een totaal verschillende betekenis heeft voor mannen en vrouwen. Dit is logisch als we de historische context van de zaken in rekening nemen. Voor mannen betekent individualisering in de tweede moderniteit een toegenomen competitie, meer huishoudelijk werk... terwijl het voor vrouwen een overwegend positieve betekenis heeft: meer opleiding, meer kansen, minder huishoudelijk werk... (Beck, 1995, p. 22). Mannen ervaren de verandering in vrouwen vaak als een aanval op hun status en zelfvertrouwen (Beck-Gernsheim, 1995, p. 65). Bovendien zijn ze er vaak van overtuigd dat gelijkheid gemakkelijk verzoend kan worden met de oude taakverdeling tussen de seksen (Beck, 1995, p.22).

Daarnaast is het interessant om het effect van achtergrondkenmerken over de tijd te bestuderen. We veronderstellen dat de voorspellingskracht van achtergrondvariabelen afneemt over de tijd (H5). In overeenstemming met de diffusietheorie veronderstellen we immers dat na de trendsetters, ook andere groepen de geïndividualiseerde waardeoriëntatie overnemen. Als de oorspronkelijke trendsetters niet nog verder evolueren kunnen we spreken van een inhaaleffect. Verschillen qua waardeoriëntaties tussen sociale groepen verdwijnen, en in die zin neemt de voorspellingskracht van achtergrondvariabelen af. Ook de auteurs van de individualiseringstheorie koesteren deze verwachting. Naarmate het individualiseringsproces voortschrijdt zal de impact van sociale collectiviteiten immers steeds verder afnemen. Dit impliceert dat waarden

steeds minder samenhangen met sociale kenmerken zoals het behoren tot een bepaald geboortecohort, sociale klasse, geloof of opleidingsniveau.

Vaak wordt leeftijd als belangrijke variabele aangegeven om een geïndividualiseerde waardeoriëntatie te verklaren. Hierboven werd al aangehaald dat jongeren tot de trendsetters behoren en dat we dus verwachten dat jongeren meer geïndividualiseerd denken dan ouderen. Het effect van leeftijd in studies die waarden vergelijken over de tijd is echter een complex fenomeen dat met het nodige inzicht benaderd moet worden. In de vakliteratuur (Becker, H.A., 1991b, Hagenaars, 1998) wordt een onderscheid gemaakt tussen leeftijds- cohorten/generatie- en periode-effecten. Bij een leeftijdseffect verandert de waardeoriëntatie van een persoon wanneer die in een andere levensfase terecht komt. Bij een cohorten- of generatie-effect verschillen de attitudes en waarden bij de verschillende geboortecohorten/generaties. Ten slotte kunnen waarden ook door periodegebonden gebeurtenissen beïnvloed worden (=periode-effect). Met betrekking tot deze thematiek is het belangrijk in te zien dat wij in onze data een cohorten/generatie- en periode-effect, maar niet zozeer een leeftijdseffect verwachten (H6). We veronderstellen dat de jongste generaties meer geïndividualiseerd zullen zijn dan oudere generaties. Jongeren zijn immers gesocialiseerd in een modernere samenleving met een meer op zelfontplooiing en keuzevrijheid gerichte waardeoriëntatie. De tweede wereldoorlog laat een breuk zien. De vooroorlogse generaties zouden nog traditioneler denken. In wat volgt baseren wij ons op deze socialisatietheorie om het verschil tussen de generaties te verklaren. Een leeftijdseffect aan de andere kant, waarbij een generatie een waardeverschuiving meemaakt telkens ze in een andere levensfase terechtkomt, verwachten we niet terug te vinden voor de waarden m.b.t. primaire relaties. Het feit dat een bepaalde generatie meer geïndividualiseerd gaat denken naarmate ze ouder wordt, schrijven we niet toe aan het leeftijdseffect maar wel aan een periode-effect. We leven in een tijdperk waarin deze nieuwe waarden hun ingang hebben gemaakt, en alle bevolkingsgroepen zullen er op de één of andere manier door beïnvloed worden.

2.2. Data en concepten

De analyses worden uitgevoerd met de datasets van de Europese Waardenstudies. We maken gebruik van de Belgische cross-sectionele bevragingen in 1981, 1990 en 1999.

De afhankelijke variabelen die we bestuderen situeren zich in de gezinssfeer. In het bestek van dit artikel werd een selectie gemaakt van enkele waardeoriëntaties die voortspuiten uit de individualiseringstendens. Hieronder een kleine toelichting bij de schalen die verder in de analyse terugkomen.

Tabel 1. Ladingen voor de permissiviteitschaal (Exploratieve factoranalyse)

	Lading 1981	Lading 1990	Lading 1999
Getrouwde mensen die een verhouding met een ander hebben	0,60	0,60	0,44
Homoseksualiteit	0,54	0,61	0,63
Abortus	0,74	0,76	0,76
Echtscheiding	0,83	0,86	0,84
Cronbach alpha	0,78	0,79	0,75

In de eerste plaats zijn we geïnteresseerd in tolerantie t.o.v. homoseksualiteit, abortus, echtscheiding en buitenechtelijke relaties. Zoals hierboven al aan bod is gekomen, manifesteert detraditionalisering zich o.a. in de verminderde aanhang van traditionele waarden en normen. De waardering van zaken in de sfeer van relaties en seksualiteit stond jarenlang onder invloed van de traditionele kerkelijke moraal. In de vragenlijst is een lijst items opgenomen die de tolerantie van de respondent t.a.v. allerhande uiteenlopende thema's meet. Wij zijn hier geïnteresseerd in die items die betrekking hebben op primaire relaties en in de drie golven van de EVS voorkomen: homoseksualiteit, echtscheiding, buitenechtelijke relaties en abortus. Uit de exploratieve factoranalyse in tabel 1 blijkt dat deze vier items verwijzen naar een achterliggend concept dat we permissiviteit noemen. Op basis van de uitkomsten van de factoranalyses maken we voor elke dataset een Likertschaal aan met een bereik van één tot tien.

Tabel 2. Ladingen voor de drie items van de schaal: 'verwerpen van de traditionele vrouwenrol' (Principale componentenanalyse, België, 1981-1990-1999, gewogen gegevens)

	Lading 1990	Lading 1999
Een kind dat nog niet naar school gaat zal eronder lijden wanneer zijn of haar moeder buitenshuis werkt.	0,40	0,44
Een baan is prima, maar wat de meeste vrouwen eigenlijk willen is een huis en kinderen.	0,58	0,57
Huisvrouw zijn geeft net zoveel voldoening als het hebben van een betaalde baan.	0,53	0,46
Cronbach alpha	0,61	0,57

Een tweede te bestuderen aspect betreft man-vrouwrollen. In de vragenlijsten van 1990 en 1999 is een batterij items opgenomen m.b.t. dat thema. De respondenten moesten op een schaal van één tot vier aangeven in hoeverre ze het eens zijn met de

stellingen, waarbij één staat voor helemaal mee eens. In 1990 bevatte die reeks zes items, in 1999 werden er daar twee aan toegevoegd. Exploratieve factoranalyses op de zes gemeenschappelijke items tonen aan dat er één betekenisvolle factor aanwezig is: verwerpen/aanvaarden van de traditionele vrouwenrol. Op deze factor laden in 1990 drie items, in 1999 ook nog een vierde, met name 'Een werkende moeder kan een even warme en hechte relatie met haar kinderen hebben als een moeder die niet buitenshuis werkt'. Om vergelijking tussen de twee datasets mogelijk te maken, wordt een Likertschaal gemaakt met de drie items die in beide jaartallen laden op de achterliggende factor. De Cronbach Alpha ligt rond de 0,60 voor beide jaartallen, wat wijst op een lage interne consistentie van de schaal.

Tenslotte werken we ook met de succesfactoren voor een geslaagd huwelijk. Op theoretische gronden en op basis van vorig onderzoek verwachten we daarin drie aspecten te onderscheiden: materiële factoren, homogamie en expressieve of kwaliteitswaarden (Van den Troost, 2000; van den Elzen, 1998; Dobbelaere e.a., 2000, 225-230). We testen deze veronderstelling aan de hand van een meetmodel voor drie latente variabelen. Op basis van confirmatieve factoranalyses in de drie datasets beslissen we dat er inderdaad drie aspecten in de batterij items te onderscheiden zijn (1). De confirmatieve factoranalyses werden uitgevoerd op data waarbij geïmputeerd werd voor missing values via het invullen van het gemiddelde van de schaal die gevonden werd via exploratieve factoranalyse (2).

Negen items worden behouden na de factoranalyse: een redelijk inkomen, dat men dezelfde sociale achtergrond heeft, wederzijds respect en waardering, gelijke godsdienstige overtuigingen, goede huisvesting, overeenstemmende politieke opvattingen, begrip en verdraagzaamheid, een gelukkige seksuele verhouding en het verdelen van huishoudelijke taken. Een model met drie gecorreleerde factoren waarbij de correlaties tussen de residuen van redelijk inkomen en zelfde sociale achtergrond enerzijds en respect/waardering en begrip/verdraagzaamheid anderzijds worden vrijgelaten geeft voor de drie datasets afzonderlijk een goede fit. De sets redelijk inkomen en zelfde sociale achtergrond langs de ene kant verwijzen naar een aspect van sociale status, en respect/waardering en begrip/verdraagzaamheid langs de andere kant verwijzen naar het aspect tolerantie. De twee sets van indicatoren hebben telkens een gemeenschappelijk aspect verschillend van de latente factor, en zodoende is het vrijlaten van de correlatie tussen hun residuen theoretisch te verantwoorden. Via multigroup vergelijking kunnen we testen of ons vooropgestelde factormodel gelijk blijft over de verschillende datasets. Zoals uit tabel 3 blijkt, blijft de RMSEA van ons volledig invariant startmodel nog iets boven 0,05 (3). Het is aangewezen in enkele opeenvolgende modellen telkens een -zo mogelijk betekenisvolle- parameter vrij te laten en de testcriteria opnieuw te bekijken. Zoals verwacht neemt de chikwadraat af telkens we een parameter vrijlaten. Ook de RMSEA, P of close fit en NIF (4) tonen een betere fit van het model. De hieronder voorgestelde testen zijn genest, hetgeen betekent dat in elk volgend model alle vrijgelaten parameters van de vorige modellen mee worden opgenomen.

Tabel 3. Overzicht van het testen van meetmodellen m.b.t. succesfactoren voor een geslaagd huwelijk

Modellen	chikwadraat	Df	RMSEA	P (close fit)	NFI
Model 0: volledig invariant	615,074	112	0,0534	1	0,891
Model 1 (1)	534,01	111	0,0495	1	0,905
Model 2 (2)	505,946	110	0,0479	1	0,91
Model 3 (2)	452,676	109	0,0446	1	0,92

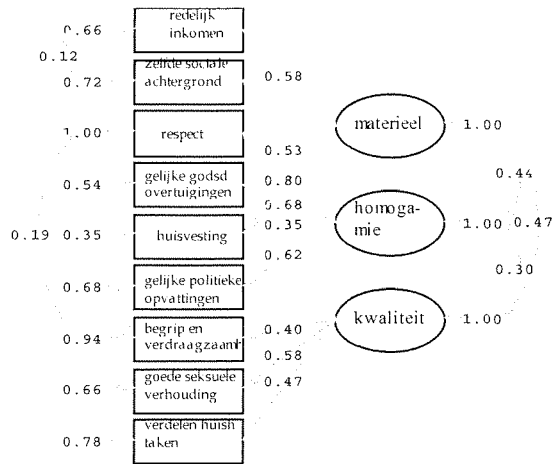
(1) vrijlaten van residuele variantie van item 'wederzijds respect en waardering'

(2) vrijlaten van de factorlading van 'overeenstemmende politieke opvattingen'

(3) vrijlaten van residuele variantie van item 'begrip en verdraagzaamheid'

Uiteindelijk kiezen we Model 3 als best passende model. Het heeft een RMSEA van 0,0446 en een NFI van 0,92. Tussen model twee en model drie is er nog een afname in chikwadraat van 53,27. In de dataset van 1999 wordt de factorlading van 'overeenstemmende politieke opvattingen' vrijgelaten. Die is in 1999 een stuk lager dan in de andere datasets (0,481 tegenover 0,602). Het item 'overeenstemmende politieke opvattingen' is dus minder belangrijk geworden bij de vorming van de homogamiefactor. Dit is mogelijk te verklaren vanuit de algemeen verminderde interesse in en betrokkenheid bij het politieke gebeuren. Het gekozen model laat verder in 1999 de residuele variantie van het item 'wederzijds respect en waardering' en het item 'begrip en verdraagzaamheid' vrij. Die is daar lager dan in de andere twee datasets. In figuur 1 zijn de gestandaardiseerde parameters opgenomen. Op basis van de resultaten van onze factoranalyses maken we drie schalen aan: een materiële, homogamie- en een kwaliteitsschaal.

Figuur 1. Multigroepvergelijking bij de succesfactoren voor een geslaagd huwelijk: gestandaardiseerde parameters van het gekozen model (België, 1981-1990-1999)

Chi-Square=453.84, df=109, P-value=0.00000, RMSEA=0.045

In tabel 4 bekijken we ook de interne consistentie van de aangemaakte schalen en we merken op dat die nogal laag is.

Tabel 4. Cronbach alpha voor de aangemaakte schalen (1981-1990-1999, gewogen gegevens)

	1981	1990	1999
Materieel	0,66	0,67	0,63
Homogamie	0,72	0,58	0,61
Kwaliteit	0,61	0,51	0,47

De hier besproken schalen moeten we begrijpen als indicatoren van het individualiseringsconcept. Grotere tolerantie t.o.v. seksualiteit en relatievormen, sterkere verwerping van de traditionele vrouwenrol, en meer nadruk op de kwaliteitsaspecten binnen een huwelijk, zijn tekenen van een meer geïndividualiseerde waardeoriëntatie.

2.3. Analysetechniek

Wanneer we de trendsetters proberen te lokaliseren zijn we in feite geïnteresseerd in het effect van een aantal sociale achtergrondkenmerken op het geïndividualiseerd denken. Als we bijvoorbeeld veronderstellen dat hooggeschoolden als trendsetter

fungeren stellen we een regressievergelijking op waarin we de individualiseringsvariabele trachten te voorspellen op basis van scholingsgraad. Indien er nu een positief effect uitgaat van scholingsgraad zijn hooggeschoolden inderdaad meer geïndividualiseerd dan laaggeschoolden en kunnen we hen trendsetters noemen. Concreet zullen we voor elk van de hierboven besproken indicatoren van individualisering voor de drie peiljaren een multivariaat lineair regressiemodel opstellen, waarbij we de gecontroleerde invloed van enkele achtergrondkenmerken bestuderen. De aangemaakte Likertschalen beschouwen we als quasi-metrische variabelen. De onafhankelijke variabelen waarin we geïnteresseerd zijn, zijn leeftijd/generatie, scholingsgraad, sociaal-economische status, kerkelijke betrokkenheid, regio, geslacht en burgerlijke staat. We streven ernaar voor elke indicator van individualisering het best passend model op te stellen. Daartoe voeren we een handmatige selectieprocedure uit. Het beginmodel bevat de zeven achtergrondvariabelen. Daarna halen we één voor één die variabelen uit het model waarvan de F-test bij de partiële kwadratensom de hoogste p-waarde heeft. Uiteindelijk behouden we enkel de variabelen waarvan de F-test aantoont dat de partiële kwadratensom significant is op niveau 0,05. We nemen dus enkel significante effecten op in het model. Op basis van deze regressievergelijkingen kunnen we nu uitspraken doen over de trendsetters.

Om een indicatie te krijgen van het effect van achtergrondkenmerken over de tijd voegen we de drie databestanden samen in één dataset en voeren opnieuw een regressie uit. Naast de relevante achtergrondvariabelen (5) brengen we nu ook de categoriale onafhankelijke variabele periode in het model. Daarenboven wordt telkens het interactie-effect tussen periode enerzijds en de achtergrondvariabelen anderzijds opgenomen. Dit maakt het mogelijk om te testen of het effect van de achtergrondkenmerken significant verschilt over de verschillende periodes. De Variance Inflation Factors (=VIF's) geven de impact van multicollineariteit tussen de onafhankelijke variabelen in een regressie, op de correctheid van de schatting aan. Een analyse van de VIF's toont aan dat het werken met interactietermen een sterke multicollineariteit tussen de onafhankelijke variabelen genereert. Om deze wat af te zwakken wordt bij de quasi-metrische variabelen leeftijd, scholingsgraad en kerkelijke betrokkenheid gewerkt met de waarden die afgezet zijn tegenover het gemiddelde. Opnieuw worden stelselmatig alle niet significante effecten uit het model geweerd zodat we ook hier uiteindelijk het best passend model vinden. We baseren ons daarvoor op de partiële kwadratensommen. Hierbij zijn we enkel geïnteresseerd in de interactie-effecten. Wanneer een interactie-effect niet significant is wordt meteen ook het hoofdeffect uit het model verwijderd. Het hoofdeffect periode blijven we echter behouden.

3. OP ZOEK NAAR DE TRENDSETTERS

In ons onderzoek proberen we empirische evidentie te vinden voor de trendsetter- en diffusietheorie. Voor wat betreft de individualiseringsgolf wordt algemeen verondersteld dat die een opgang kende vanaf de tweede helft van de jaren zestig. Het tijdstip

van de eerste bevraging, 1981, is in die zin wat laat om nog te spreken van echte trendsetters. Als individualisering zich inderdaad verspreidt volgens de trendsetter- en diffusietheorie, kan dit alleen maar tot gevolg hebben dat de trendsetters gedurende de laatste twee decennia van de 20ste eeuw moeilijker tot helemaal niet meer te lokaliseren zijn. We vragen ons dus in eerste instantie af of er anno jaren '80 en '90 nog sociale groepen aan te duiden zijn die sterker geïndividualiseerd zijn dan andere. Hier proberen wij te achterhalen welke sociale achtergrondkenmerken een invloed uitoefenen op het al dan niet geïndividualiseerd denken.

Tabel 5. Samenvatting van de regressiemodellen (regressieparameter en type 3 effect)

	permissiviteitsschaal		Verwerpen van de		materieële huwelijksschaal		homogamieschaal		kwaliteitsaspecten huwelijk			
	parameter type 3 effect	1981	1990	1999	parameter type 3 effect	1981	1990	1999	parameter type 3 effect	1981	1990	1999
Leeftijd	- 58,79 *** +	21,72 ***	-	104,61 ***	-	72,23 ***	30,67 ***	+ 72,23 ***	+	67,25 ***	+	29,29 ***
Scholingsgraad	22,26 * +	102,17 ***	160,46 ***	143,57 ***	-	23,90 ***	11,82 **	214,71 ***	+	168,75 ***		
SES handarbeid: ongeschoold handarbeid: geschoold middenklasse ref.cat.: hoog- middenhoog	-	-	-	-	+	12,38 **	15,30 **				+	33,60 ***
Kerkelijke betrokkenheid	- 213,81 ***	567,31 ***	760,47 ***	39,76 ***	+	5,73 *		191,24 ***	+	186,85 ***		361,80 ***
Regio Wallonië ref. cat.: Vlaanderen	-	-	+	-	-							
Geslacht Vrouw ref. cat.: man	37,58 ***	+	17,71 *	35,75 ***	+	73,74 ***		11,60 *	32,05 ***	41,70 ***	+	18,74 **
Burgerlijke staat gescheiden ongehuwd gehuwd/ verweduwd	17,61 * +	31,47 ***	30,62 **	57,07 ***	+	ref. cat.		16,83 *			23,32 **	45,06 ***
	ref. cat.	109,56 ***	217,80 ***	86,18 ***	+	15,52 **	24,80 ***					9,04 *

* p < 0,05; ** p < 0,005; *** p < 0,0005

In tabel 5 wordt getracht op samenvattende wijze de resultaten voor te stellen. Per covariaat wordt een aanduiding van de regressieparameter en het type 3 effect gegeven. Type 3 SS duidt op een soort totaaleffect van de betrokken variabele. Op die manier kunnen we vergelijken in hoeverre de verschillende variabelen bijdragen tot de door het model verklaarde variantie. Voor de regressieparameters wijst + op een positief significant effect en - op een negatief significant effect. Er wordt hierbij een significantie-niveau van $< 0,05$ gehanteerd. In de tabel zien we dat de variabelen leeftijd, scholingsgraad en sociaal-economische status in een aantal modellen een significant effect hebben. De effecten gaan ook in de verwachte richting. Hooggeschoolden, jongeren en personen uit de hogere sociale klassen vertonen een meer geïndividualiseerde waardeoriëntatie. De hogere sociale klassen hebben de benodigde materiële middelen om een geïndividualiseerde levenswijze te kunnen aannemen. Hooggeschoolden bezitten dan weer over voldoende cultureel kapitaal. Uitzondering hierbij is de kwaliteitsschaal, waarbij in 1990 blijkt dat de lagere sociaal-economische klassen, groter belang hechten aan kwaliteit binnen de relatie. Voor de schaal 'verwerpen van de traditionele vrouwenrol', is de scholingsgraad een belangrijke determinerende variabele. De type 3 SS leren ons dat deze variabele in 1990 relatief het meest variantie verklaart, in 1999 worden daarnaast ook leeftijd en kerkelijke betrokkenheid belangrijke voorspellers.

We hebben verondersteld dat personen met een sterke kerkelijke betrokkenheid traditioneler zullen denken, vooral wat betreft tolerantie t.o.v. homoseksualiteit, abortus, echtscheiding... Bij het bestuderen van het totaaleffect van kerkelijke betrokkenheid (6) (= type 3 SS) valt meteen de sterke invloed van deze variabele op de permissiviteitschaal op. Het effect gaat ook in de verwachte richting want personen met een sterkere kerkelijke betrokkenheid zijn minder tolerant. Geseculariseerden (met een zwakke kerkelijke betrokkenheid) treden ook op als trendsetters voor het verwerpen van de traditionele vrouwenrol. Personen met een sterke kerkelijke betrokkenheid zullen meer de homogamie-aspecten van het huwelijk benadrukken. Het hoge totaaleffect (= type 3 SS) bij dit achtergrondkenmerk toont aan dat kerkelijke betrokkenheid een goede voorspeller is voor de homogame waardeoriëntatie. We besluiten bij dit alles dat personen met een sterke kerkelijke betrokkenheid minder geïndividualiseerd denken.

In H3 werd gesteld dat Vlamingen nog sterker de traditionele waardeoriëntatie zullen aanhangen. Laat duidelijk wezen dat het hier gaat om het gecontroleerde effect regio. Het zou immers mogelijk kunnen zijn dat de situatie van meer traditioneel denken in Vlaanderen volledig kan toegeschreven worden aan meer kerkelijke betrokkenheid in deze regio. Waar wij echter op aansturen, is dat er een onafhankelijk effect uitgaat van de regio. We veronderstellen dat er in Wallonië door de vroege industrialisering en secularisering een soort collectief detraditioneel denken ontstaan is. Deze verminderde bijval voor de traditionele waarden zou dan de hele regio omvatten en los kunnen worden gezien van de individuele kerkbetrokkenheid van een persoon. De variabele regio is dichotoom en bevat langs de ene kant de categorie Vlamingen/Nederlandstaligen en langs de andere kant de categorie Walen/Franstaligen (7). Op de permissiviteitschaal scoren in 1981 de Vlamingen hoger dan de Walen. In 1999 slaat de balans over in de andere richting en zijn de Walen toleranter dan de

Vlamingen te noemen. Ook voor de ideeën over man-vrouwrollen speelt een effect van regio in de zin dat Vlamingen in sterkere mate dan Walen de traditionele vrouwenrol verwerpen. Vlamingen zullen zowel de kwaliteits- als de homogamie-aspecten van het huwelijk meer benadrukken. Al bij al dus zeer wisselende resultaten die geen éénduidige interpretatie toelaten. We verwerpen onze hypothese (H3) en concluderen dat Vlamingen niet significant traditioneler denken wanneer gecontroleerd wordt voor o.a. kerkelijke betrokkenheid.

Hierboven hebben we verondersteld dat vrouwen het traditionele rollenpatroon meer zullen verwerpen dan mannen. Uit tabel 5 blijkt inderdaad dat zowel in 1990 als in 1999 vrouwen de traditionele vrouwenrol sterker verwerpen dan mannen. We kunnen stellen dat vrouwen als trendsetter optreden voor deze variabele. Ze ondersteunen een wijziging van de conventionele rolmodellen in sterkere mate dan mannen. Uit de regressievergelijkingen blijkt dat de variabele geslacht ook nog op andere indicatoren een significante invloed uitoefent. In 1981 komen vrouwen bijvoorbeeld minder tolerant uit de hoek als het gaat om de aanvaarding van abortus, homoseksualiteit, enz. In de twee volgende bevestigingen is dit effect omgekeerd. Een duidelijke conclusie omtrent de trendsetters valt uit deze regressievergelijkingen niet te trekken. Daarom gaan we hier niet verder op deze effecten in.

Bij een studie over het effect van achtergrondvariabelen op de waardeoriëntaties in de relatie- en gezinssfeer mag het effect van burgerlijke staat niet ontbreken. Uit de regressievergelijkingen blijkt een effect op de permissiviteitschaal. In 1990 en 1999 scoren de gehuwden/verweduwen (8) telkens lager dan de gescheidenen en ongehuwden. Verder blijkt dat de ongehuwden in 1990 het traditionele rollenpatroon sterker verwerpen dan de gehuwden/verweduwen. Voor de materiële schaal bij de succesfactoren voor een geslaagd huwelijk constateren we ten slotte dat de groep van de ongehuwden in 1981 significant minder vaak materiële aspecten aanhaalt als voorwaarde voor een geslaagd huwelijk. Tot besluit van deze paragraaf stellen we dat er voor een aantal indicatoren inderdaad een effect van burgerlijke staat te constateren valt. Wie de trendsetters zijn is daarbij niet altijd duidelijk. Bij de verschillende indicatoren voeren nu eens de gescheidenen, dan weer de ongehuwden (of allebei samen) de toon aan. De nakomers zijn wel gekend. Telkens is het de categorie gehuwd/verweduwd die de geïndividualiseerde waarden minder aanhangt.

4. NAAR EEN VERMINDERENDE VOORSPELLINGSKRACHT VAN ACHTERGRONDVARIABLEN?

In deze paragraaf is het de bedoeling om het effect van achtergrondkenmerken over de tijd te bekijken. Zoals hierboven gesteld, verwachten we dat het effect van alle sociale achtergrondkenmerken minder sterk wordt. Het testen van de effecten van achtergrondkenmerken over de tijd, biedt ook een unieke kans om ons te buigen over enkele vragen omtrent leeftijds- en/of generatie-effecten. Hieronder geven we eerst een kleine toelichting omtrent het testen van leeftijds-, cohorte- en periode-effecten,

daarna bekijken we of we in de data ondersteuning kunnen vinden voor een vermindere voorspellingskracht van achtergrondkenmerken. We sluiten af met gevolgen van deze resultaten voor zowel de trendsetter- en diffusietheorie als de privatiserings-hypothese.

4.1. Leef tijd, cohor te, periode

Hierboven hadden we over het effect van leeftijd op het geïndividualiseerd denken. De resultaten van de regressie-analyses hierboven tonen aan dat jongeren toleranter denken over buitenechtelijke relaties, homoseksualiteit, abortus en echtscheiding. Jongeren zullen ook sterker de traditionele vrouwenrol verwerpen en minder belang hechten aan homogamie als succesfactor voor een geslaagd huwelijk. Dit kan het gevolg zijn van zowel een leeftijds- als van een generatie-effect (Kerkhofs e.a., 1992, p. 35; Dobbelaere e.a., 2000, 222-223; Hagenaers, 1998, 211-215; Becker, 1991b; Lesthaeghe & Surkyn, 1988, 17-23). De term generatie-effect doelt op het verschijnsel dat mensen die in dezelfde tijdperiode geboren en gesocialiseerd werden, ook dezelfde waardeoriëntaties zullen hebben. En die waardeoriëntaties blijven onveranderd wanneer deze personen ouder worden. Het leeftijdseffect daarentegen heeft betrekking op de levenscyclus, en er wordt verondersteld dat waardeoriëntaties veranderen wanneer mensen ouder worden. Ten derde kunnen onze waardeoriëntaties ook door periodegebonden gebeurtenissen worden beïnvloed, wat dan weer wordt aangeduid met de term periode-effect. Zoals hierboven werd aangegeven verwachten we vooral een generatie- en periode-effect terug te vinden in de data. De naoorlogse generatie is immers gesocialiseerd in een sterker geïndividualiseerde samenleving, dus veronderstellen we dat deze generatie de nieuwe waarden beter geïnternaliseerd heeft. Daarnaast verwachten we een periode-effect, in de zin dat alle generaties een waardeverandering meemaken naar meer individualisering. We leven in het tijdperk van de reflexieve modernisering en allen, zowel jong als oud, zijn eraan onderhevig. In de regressiemodellen hieronder trachten we leeftijds- generatie- en periode-effecten te onderscheiden. Technisch doen we dit door in het startmodel zowel een leeftijds- als generatie-variabele in te voeren. Strikt gesproken is een periode van 20 jaar erg kort om een duidelijk inzicht te krijgen in deze effecten. Toch bieden de EVS-data, meer dan de meeste andere surveygegevens, een unieke gelegenheid om een notie te krijgen van deze effecten. Voor de generatievariabele gebruiken we het vier-generatiemodel van Becker, die een onderscheid maakt tussen de vooroorlogse generatie (geboren tussen 1910 en 1930), de stille generatie (geboren tussen 1930 en 1940), de protestgeneratie (geboren tussen 1940 en 1955) en de verloren generatie (geboren na 1955) (Becker, 1991a, 25-33) (9).

4.2. Het effect van achtergrondkenmerken over de tijd

Hieronder bekijken we de regressievergelijkingen waarbij de achtergrondkenmerken in interactie met de periode worden voorgesteld. We bespreken de resultaten bij de verschillende modellen.

Tabel 6. Regressieparameters voor de permissiviteitschaal als afhankelijke variabele (België, dataset samen, multiple lineaire regressie, gewogen gegevens)

Parameter	referentieperiode 1981		referentieperiode 1999	
	Cat.	Schatting T-waarde	Cat.	Schatting T-waarde
Intercept Periode	90	3,3759*** 17,14		4,9380*** 41,54
	99	0,4802* 2	81	-1,5621*** -6,79
Leeftijd	90	1,5621*** 6,79	90	-1,0819*** -5,98
	99	-0,0227 -6,66		-0,0141*** -5,62
Leeftijd*Periode	90	-0,002 -0,45	81	-0,0085* -2,02
	99	0,0085* 2,02	90	-0,0105** -2,84
Sociaal ec. status	handarbeid: ongeschoold	0,0342 0,16	handarbeid: ongeschoold	-1,0093*** -7,53
	handarbeid: geschoold	-0,1961 -0,96	handarbeid: geschoold	-0,6053*** -4,85
Sex*Periode	middenklasse	0,0305 0,15	middenklasse	-0,2700* -2,21
	handarbeid: ongeschoold	-0,1426 -0,57	handarbeid: ongeschoold	1,0435*** 4,2
Kerk. betrokkenheid	90	-0,2327 -0,92	81	0,4092 1,72
	99	0,2461 0,98	81	0,3005 1,26
Kerk. betr.*Periode	middenklasse	-1,0435*** -4,2	middenklasse	0,9010*** 4,68
	handarbeid: ongeschoold	-0,4092 -1,72	handarbeid: ongeschoold	0,1765 0,9
Geslacht	99	-0,3005 -1,26	middenklasse	0,5466** 2,9
	90	-0,3005 -8,46		-0,4461*** -16,53
Geslacht*Periode	90	-0,0791 -1,7	81	0,1258* 2,71
	99	-0,1258* -2,71	90	0,0467 1,22
Regio	Vr	-0,3496* -2,8	Vr	0,2575** 3,01
	Vr	0,5625*** 3,71	81	-0,6071*** -4,01
Regio*Periode	Vr	0,6071*** 4,01	Vr	-0,0446 -0,37
	Wa	-0,4329** -3,36	Wa	0,3718*** 4,14
R ²	Wa	0,3821* 2,45	81	-0,8047*** -5,12
	Wa	0,8047*** 5,12	90	-0,4227** -3,37
				0,226357

* p < 0,05; ** p < 0,005; *** p < 0,0005

Voor wat betreft de permissiviteitschaal kunnen we ten eerste stellen dat er sprake is van een leeftijdseffect en niet van een generatie-effect. Belgen worden dus minder tolerant ten opzichte van buitenechtelijke relaties, homoseksualiteit, abortus en echtscheiding naarmate ze ouder worden. We zien bij de leeftijdsvariabele sporen van een inhaaleffect. Tussen 1981 en 1999, en tussen 1990 en 1999 wordt het leeftijdseffect minder sterk. Voor de variabele sociaal-economische status is er zeker geen zwakker worden effect. In 1999 zijn de lagere sociale klassen significant minder tolerant, terwijl dat in 1981 nog niet het geval was. Personen met een sterke kerkelijke betrokkenheid zijn minder tolerant t.o.v. buitenechtelijke verhoudingen, homoseksualiteit, abortus en echtscheiding. Van een inhaaleffect is helemaal geen sprake, daar waar het effect in 1981 nog niet significant is, is het dat in 1999 wel en zodoende spreken we van een sterker wordend effect. In 1981 scoren vrouwen significant lager dan mannen op de permissiviteitschaal. Er is een verandering over de drie tijdsperiodes te constateren. In de twee volgende periodes is het effect immers omgekeerd, vrouwen zijn toleranter dan mannen. Bij de permissiviteitschaal scoren in 1981 de Vlamingen hoger dan de Walen. Uit de interactie-effecten met periode blijkt dat dit effect in 1990 zeer sterk gereduceerd wordt. In 1999 dan slaat de balans over in de andere richting en zijn de Walen toleranter dan de Vlamingen te noemen. Het effect van scholingsgraad blijft onveranderd tussen 1981 en 1999.

Tabel 7. Regressieparameters voor afhankelijke variabele 'verwerpen van de traditionele vrouwenrol' (België, dataset samen, multiple lineaire regressie, gewogen gegevens)

Parameter	referentieperiode 1990		
	Cat	Schatting	T-waarde
Intercept		6,9592***	58,26
Periode	99	0,7704***	4,9
Leeftijd		-0,0123***	-3,84
Leeftijd*Periode	99	-0,0134**	-3,07
Sociaal ec. status	handarbeid: ongeschoold	-0,6625***	-4,69
	handarbeid: geschoold	-0,6496***	-4,22
	middenklasse	0,0797	0,55
Ses*Periode	handarbeid: ongeschoold	99 -0,5506*	-2,8
	handarbeid: geschoold	99 -0,1612	-0,8
	middenklasse	99 -0,3465	-1,8
Kerk. betrokkenheid		-0,054	-1,96
Kerk. Betr*Periode	99	-0,107*	-2,71
Burgerlijke staat	gescheiden	0,1771	0,84
	ongetrouwd	0,5211***	4,41
Burg. staat*Periode	gescheiden	99 -0,2228	-0,85
	ongetrouwd	99 -0,6472***	-3,79
R ²			0,1154

* $p < 0,05$; ** $p < 0,005$; *** $p < 0,0005$

In tabel 7 worden de regressieparameters voor de afhankelijke variabele 'verwerpen van de traditionele vrouwenrol' voorgesteld. We zien dat het effect van leeftijd versterkt tussen 1990 en 1999. Voor wat betreft het effect van sociaal-economische status zien we dat de parameter bij de categorie geschoolde handarbeid in 1999 significant sterker wordt. Dit is een aanwijzing voor een sterker wordend effect van sociaal-economische status. Hierboven hebben we gezien dat gesecculariseerden (met een zwakke kerkelijke betrokkenheid) optreden als trendsetters voor het verwerpen van de traditionele vrouwenrol en dit effect versterkt nog in 1999. De gehuwden verwerpen in 1990 het traditionele rollenpatroon sterker dan groep gehuwden/verweduwen. Dit effect verzwakt significant in 1999, wat een aanwijzing zou kunnen zijn voor het inhaaleffect. Het effect van scholingsgraad, regio en geslacht blijft onveranderd tussen 1990 en 1999.

Tabel 8. Regressieparameters voor de materiële aspecten van een geslaagd huwelijk als afhankelijke variabele (België, dataset samen, multiple lineaire regressie, gewogen gegevens)

Parameter	referentieperiode 1981		referentieperiode 1999			
	Cat.	Schatting	T-waarde	Cat.	Schatting	T-waarde
Intercept		4,2385***	37,12		4,3835***	59,5
Periode	90	0,0635	0,46	81	-0,145	-1,07
	99	0,145	1,07	99	-0,0815	-0,76
Generatie	voorrologs	0,0698	0,71	voorrologs	0,5716***	7,16
	stille	0,1527	1,42	stille	0,4696***	6,99
Generatie*Periode	protest	-0,1044	-0,99	protest	0,1498*	2,11
	voorrologs	90 -0,0012	-0,01	voorrologs	81 -0,5017***	-3,98
Social ec. status	stille	90 0,1802	1,37	stille	81 -0,3169*	-2,5
	protest	90 0,1068	0,82	protest	81 -0,2542*	-1,99
Ses*Periode	voorrologs	99 0,5017***	3,98	voorrologs	90 -0,5029***	-4,41
	stille	99 0,3169*	2,5	stille	90 -0,1368	-1,36
Social ec. status	protest	99 0,2542*	1,99	protest	90 -0,1474	-1,41
	handarbeid: ongeschoold	0,1563	1,48	handarbeid: ongeschoold	0,3794***	4,92
Ses*Periode	handarbeid: geschoold	0,1303	1,26	handarbeid: geschoold	0,3545***	4,98
	middenklasse	0,2459*	2,33	middenklasse	0,0847	1,21
Regio	handarbeid: ongeschoold	90 -0,0121	-0,09	handarbeid: ongeschoold	81 -0,2231	-1,71
	handarbeid: geschoold	90 0,0085	0,06	handarbeid: geschoold	81 -0,2242	-1,79
Regio*Periode	middenklasse	90 -0,4082**	-3,06	middenklasse	81 0,1612	1,28
	handarbeid: ongeschoold	99 0,2231	1,71	handarbeid: ongeschoold	90 -0,2353*	-2,12
Regio*Periode	handarbeid: geschoold	99 0,2242	1,79	handarbeid: geschoold	90 -0,2156	-1,94
	middenklasse	99 -0,1612	-1,28	middenklasse	90 -0,2470*	-2,3
Burgerlijke staat	Wa	-0,1505*	-2,43	Wa	-0,4785***	-9,27
	Wa	90 0,0903	1,14	Wa	81 0,3279***	4,07
Burg. Staat*Periode	Wa	99 -0,3279***	-4,07	Wa	90 0,4182***	5,86
	gehuwd	0,2014*	2,15	Gehuwd	-0,0025	-0,04
Burg. Staat*Periode	gescheiden	0,4950*	2,19	Gescheiden	-0,0015	-0,01
	gehuwd	90 0,1254	1,1	gehuwd	81 0,204	1,79
Burg. Staat*Periode	gescheiden	90 -0,3334	-1,29	gescheiden	81 0,4964*	2,02
	gehuwd	99 -0,204	-1,79	gehuwd	90 0,3293***	3,57
R ²	gescheiden	99 -0,496*	-2,02	gescheiden	90 0,1631	1,01
			0,070319			

* p < 0,05; ** p < 0,005; *** p < 0,0005

Bij de materiële succesfactoren voor een geslaagd huwelijk, speelt een generatie-effect. In 1999 hechten de vooroorlogse, stille en protestgeneratie meer belang aan materiële huwelijksaspecten dan de verloren generatie. Deze laatste fungeert als referentiecategorie in de analyse. Daar waar het effect in 1981 nog niet significant was, is het dat in 1999 wel, in die zin spreken we over een sterker wordend effect. In 1999 hechten de lagere sociale klassen meer belang aan materiële huwelijksaspecten. We zien bij deze variabele geen duidelijke evoluties over de tijd. Uit de analyses blijkt ook dat Walen meer belang hechten aan materiële succesfactoren dan Vlamingen. Er is geen sprake van een verminderende voorspellingskracht van deze variabele, want het effect neemt toe over de drie periodes. Voor wat betreft het effect van burgerlijke staat, hebben we geconstateerd dat de groep van de ongehuwden significant afwijkt van de gehuwden en de gescheidenen in 1981. Ongehuwden halen minder vaak materiële aspecten aan als voorwaarde voor een geslaagd huwelijk. We kunnen dus stellen dat ze als trendsetter optreden voor het achterwege laten van de traditionele huwelijkswaarden. Geheel in lijn van de verwachtingen blijkt uit de interactie-effecten met periode dat de andere groepen (gehuwden/verweduwd en gescheidenen) deze trend overnemen. In 1999 verschillen de ongehuwden niet meer significant van de andere groepen voor wat betreft de waardering van de materiële huwelijkswaarden. Het effect van scholingsgraad en kerkelijke betrokkenheid ten slotte verandert niet over de tijd.

Tabel 9. Regressieparameters voor de homogamieschaal als afhankelijke variabele (België, dataset samen, multiple lineaire regressie, gewogen gegevens)

Parameter	referentieperiode 1981			referentieperiode 1999		
	Cat.	Schatting	T-waarde	Cat.	Schatting	T-waarde
Intercept		3,3915***	55,51		2,9418***	45,04
Periode	90	-0,2416***	-3,81	81	0,4497***	6,76
	99	-0,4497***	-6,76	90	0,2081***	4,23
Leeftijd		0,0128***	5,87		0,0128***	5,87
Generatie	geb na '45	-0,2319**	-2,85	geb na '45	-0,2319**	-2,85
Kerk. betrokkenheid		0,31***	10,71		0,2866***	14,27
Kerk. betr.*Periode	90	-0,0866*	-2,45	81	0,0234	0,67
	99	-0,0234	-0,67	90	-0,0632*	-2,23
R ²					0,1646	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,005$; *** $p < 0,0005$

Uit bovenstaande tabel kunnen we concluderen dat voor de homogamieschaal zowel een leeftijds- als een generatie-effect aan het werk is. De vooroorlogse generatie benadrukt sterker homogamie als voorwaarde voor een succesvol huwelijk. Tegelijk zien we dat wanneer personen ouder worden, ze meer belang gaan hechten aan homogamie. Deze effecten verschillen niet tussen de drie datasets. Verder valt zien we in

tabel 9 dat het effect van kerkelijke betrokkenheid afneemt tussen 1981 en 1990. Tussen 1990 en 1999 is er terug een toename van het effect. De effecten van regio en geslacht veranderen niet over de tijd.

Tabel 10. Regressieparameters voor de kwaliteitsaspecten van een geslaagd huwelijk als afhankelijke variabele (België, dataset samen, multiple lineaire regressie, gewogen gegevens)

Parameter	referentieperiode 1981			referentieperiode 1999		
	Cat.	Schatting	T-waarde	Cat.	Schatting	T-waarde
Intercept		10,2386***	181,71		10,6553***	244,86
Periode	90	0,1566*	2,17	81	-0,4167***	-5,85
	99	0,4167***	5,85	90	-0,2601***	-4,16
Scholingsgraad		0,0938***	6,57		0,0275*	2,43
Scholingsgraad*Periode	90	-0,0329	-1,78	81	0,0662***	3,64
	99	-0,0662***	-3,64	90	0,0333*	2,05
Geslacht	vr	0,2891***	3,73	vr	-0,0791	-1,33
Geslacht*Periode	vr 90	-0,2548*	-2,56	vr 81	0,3682***	3,77
	vr 99	-0,3682***	-3,77	vr 90	0,1133	1,32
R ²	0,025					

* $p < 0,05$; ** $p < 0,005$; *** $p < 0,0005$

Voor de kwaliteitsaspecten voor een geslaagd huwelijk neemt het effect van scholingsgraad af over de tijd en kunnen we dus spreken van een inhaaleffect. Vrouwen benadrukken meer de kwaliteitsaspecten van het huwelijk en dit effect verzwakt tussen 1981 en 1999. Voor de variabelen sociaal-economische status en regio verandert het effect niet gedurende de bestudeerde periode.

4.3. Waardeverandering: een spel van trendsetters en achtervolgers?

Bij het einde van deze analyses pogen we een samenvatting te geven: wie zijn nu precies de trendsetters en waar is sprake van het diffusie-effect? Zoals verwacht in H1 treden jongeren, hooggeschoolden en de hogere sociale klassen als trendsetters op. Voor de variabele sociaal-economische status is er zeker geen inhaal- of diffusie-effect. Integendeel, voor sommige indicatoren versterkt het effect van sociaal-economische status nog over de tijd. Voor de achtergrondkenmerken leeftijd/generatie en scholingsgraad zijn er enkele minimieme indicaties te vinden van het inhaaleffect. Echt overtuigd zijn we niet, want het effect van leeftijd wordt voor andere indicatoren dan weer sterker over de bestudeerde periode. Ook gesecculariseerden zijn trendsetters, want personen met een sterke kerkelijke betrokkenheid

denken minder geïndividualiseerd. Van een inhaaleffect is helemaal geen sprake, voor enkele indicatoren neemt het effect van kerkelijke betrokkenheid zelfs toe over de datasets. Voor H3 werd geen bevestiging gevonden, we concluderen dat Vlamingen niet significant traditioneler denken wanneer gecontroleerd wordt voor o.a. kerkelijke betrokkenheid. Daaruit volgend is ook geen sprake van een duidelijk trendsetter- en diffusiepatroon. In overeenstemming met H4 zijn vrouwen trendsetters bij het verwerpen van de traditionele rolpatronen, er treedt tussen 1990 en 1999 echter geen diffusie-effect op. Bij de effecten van burgerlijke staat werd gevonden dat de categorie van de ongehuwden als achterkomer fungeert. Voor de schaal i.v.m. rolpatronen en de schaal met materiële huwelijksfactoren treedt er ook een inhaaleffect op.

We besluiten dat de trendsetters goed te lokaliseren vallen: jongeren, hooggeschoolden, personen uit de hogere sociale klassen, gesecculariseerden en vrouwen treden op als trendsetter bij verschillende individualiseringswaarden in de gezinssfeer. Gehuwden/verweduwen worden dikwijls als nakomers beschouwd. Minder bewijzen vinden we voor het inhaaleffect in de periode 1981-1999. Enkel bij de variabele leeftijd/generatie, scholingsgraad en burgerlijke staat vinden we tekenen van de diffusie-theorie. Bij de andere variabelen is er onduidelijkheid of zijn ronduit tegenovergestelde resultaten teruggevonden. Waaraan het te wijten is dat we het inhaaleffect in deze data niet terugvinden is moeilijk te zeggen. Men kan argumenteren dat de bestudeerde periode, de laatste twee decennia van de twintigste eeuw, hopeloos te laat is om de verspreiding van individualisering in kaart te brengen. Het verschijnsel kende immers ingang in onze contreien vanaf de jaren '60. Maar wat dan met het feit dat we de trendsetters wel terugvinden? Als de verspreiding van de nieuwe waarden al helemaal achter de rug zou liggen, zouden we geen duidelijke verschillen meer terugvinden tussen de verschillende sociale groepen. De tegenovergestelde hypothese, dat anno 1999 de verspreiding van individualiseringswaarden nog niet begonnen is, en het verschijnsel voorlopig nog enkel bij enkele trendsetters te merken is, zou wel helemaal verwonderlijk zijn. De intrededatum van deze individualiseringsgolf ligt toch bijna een halve eeuw achter ons. Misschien moeten we veeleer aannemen dat de individualiseringswaarden zich helemaal nooit zullen verspreiden over de hele samenleving. Misschien valt de trendsetter- en diffusietheorie helemaal niet toe te passen op de verspreiding van individualiseringswaarden, en treedt het verschijnsel sowieso slechts bij een bepaald deel van de bevolking op. Tenslotte moeten we natuurlijk ook in gedachten houden dat drie meetpunten erg weinig is om duidelijke resultaten te presenteren.

4.4. Privatisering: de hypothese weerlegd

Als we de auteurs van de individualiseringstheorie mogen geloven, zijn waarden, opvattingen en houdingen in de geïndividualiseerde samenleving een strikt individuele aangelegenheid geworden. Voor de collectieve identiteiten zoals geslacht, geboortecohort, sociale klasse, burgerlijke staat... zou nog slechts een kleine rol zijn weggelegd. Het leven is een keuzebiografie, individuen kiezen zelf hun opvattingen, houdingen en waarden en worden daarbij nog nauwelijks geleid door collectieve identiteiten, hun geslacht, de levensbeschouwing of sociale klasse die ze toevallig meege-

kregen hebben. Deze opvattingen vonden een vlotte verspreiding in en erkenning door het brede maatschappelijke veld. Logisch, want het is 'in' om als persoonlijk en origineel uit de hoek te komen. De presentatie van de mens als een vrij en bewust handelend subject wordt algemeen sterk gesmaakt. Het wordt daarentegen als veronderend ervaren als gedachten en houdingen worden voorgesteld als de voorspelbare uitkomst van gegeven collectieve identiteiten (Elchardus, 1999, p. 125; Laermans, 1998, p. 28). M.a.w. de bevindingen van Beck en anderen werden vrij snel tot 'algemene waarheid' verheven omdat ze aansluiten bij het egocentrische wereldbeeld dat in onze cultuur al langer heerste. Maar deze algemene bijval voor de individualiserings-these noopt tot dubbele voorzichtigheid. De verminderde invloed van sociale collectiviteiten werd noch door Beck, noch door andere grondleggers van de individualiseringstheorie empirisch onderbouwd. Pas de laatste jaren beginnen meer empirisch georiënteerde sociologen met interesse voor het nieuwe discours een empirische grondslag voor de individualisering te zoeken. Vaak tevergeefs ...

Ook hier hebben wij gepoogd in de EVS-data empirische evidentie te vinden voor het privatiseringsvraagstuk. Via regressievergelijkingen werd de invloed van achtergrondkenmerken bestudeerd. Daarbij werden zowel de effecten in de drie periodes afzonderlijk als de veranderingen over de tijd bestudeerd. En wat blijkt? In een tijdperk dat wordt aangezien als zijnde sterk geïndividualiseerd, blijven de bestudeerde achtergrondkenmerken een zekere invloed uitoefenen op de waardeoriëntaties van personen. Voor heel wat achtergrondkenmerken werd immers geen interactie-effect met de periode gevonden, wat erop wijst dat de effecten niet significant verschillen over de drie periodes. Voor andere achtergrondvariabelen versterkt het effect van de sociale kenmerken nog tussen 1981 en 1999. En in een aantal gevallen treedt inderdaad een verminderde invloed van het sociale achtergrondkenmerk op. Indicaties zijn te vinden bij bijvoorbeeld burgerlijke staat en scholingsgraad. Hierboven werd ook gesproken van een inhaaleffect van die sociale groepen die in eerste instantie weinig geïndividualiseerde waarden vertoonden. Inderdaad, de trendsetter- en diffusietheorie en de privatiseringshypothese kunnen we zien als uitdrukking van hetzelfde verschijnsel: de voorspellingskracht van sociale achtergrondfactoren verkleint. Wanneer nakomers het moderne, geïndividualiseerde gedachtegoed overnemen van de trendsetters verkleinen de verschillen tussen beide sociale groepen. We kunnen zeggen dat het sociale kenmerk dat aan de grondslag van de verschillen tussen trendsetters en nakomers lag, zijn impact heeft verloren. Toch valt de gelijkenis tussen beide theorieën niet helemaal door te trekken. Een belangrijk conceptueel verschil dringt zich op. De auteurs van de trendsetter- en diffusietheorie gaan ervan uit dat een bepaalde moderne waardeoriëntatie ingang vindt bij een sociale groep die aan te duiden is als trendsetter. Na de trendsetters nemen ook de andere groepen deze waarde geleidelijk aan over. Men veronderstelt dus dat op den duur de hele samenleving evolueert naar deze nieuwe waardeoriëntatie en dat de variatie tussen individuen vermindert. Volgens wat wij hier verstaan onder privatisering hoeft deze variatie tussen de individuen helemaal niet te verminderen. We gaan er enkel van uit dat individuen zich minder laten leiden door traditionele sociale collectiviteiten voor het bepalen van hun opvattingen en waarden en dat in die zin de voorspellingskracht van achtergrondvariabelen afneemt. Omdat er toch geen empirische evidentie werd gevonden voor de verminderde verklarende kracht van achtergrondvariabelen gaan we hier niet verder op dit

verschil in. Wanneer de resultaten het toegelaten hadden, ware het interessant geweest deze effecten in de data te onderscheiden.

Een andere indicator voor de invloed van de achtergrondkenmerken wordt gegeven door R^2 . Dit is een maat voor de gezamenlijke verklaringskracht van de variabelen in het model. Nu is het vergelijken van de R^2 tussen de drie periodes niet helemaal juist omdat in de drie modellen niet telkens precies dezelfde effecten opgenomen werden. Per model werden wel telkens die variabelen opgenomen die een significante invloed uitoefenen op de afhankelijke variabelen en dus ook het meest bijdragen aan de R^2 . Daarom achten wij het waarschijnlijk dat een sterk verminderde verklaringskracht van de achtergrondvariabelen ook in de R^2 naar voor zal komen. Uit de regressiemodellen hierboven blijkt dat er voor alle indicatoren, uitgezonderd de kwaliteitsschaal, een toename in de R^2 te constateren valt. Er is dus een lichte aanwijzing voor een toenemende verklaringskracht van de achtergrondvariabelen, alhoewel we geen harde conclusies kunnen uit trekken.

Een kritische bedenking bij de gevonden resultaten is op zijn plaats. We besluiten dat het effect van de achtergrondvariabelen niet duidelijk afneemt tussen 1981 en 1999. Daarbij moeten we er aandacht voor hebben dat de R^2 en Maximum Rescaled R^2 van de bestudeerde modellen in de meeste gevallen niet heel hoog is. Het is mogelijk dat de privatiseringsprocessen die we hier pogen te vinden inderdaad niet aanwezig zijn in de bestudeerde periode, maar reeds vroeger plaatsgrepen en nu op hun einde lopen. Toch zouden we ook dan nog een verdere afname van de effecten van de achtergrondkenmerken verwachten te vinden en de aanwijzingen voor een toename van het effect van kerkelijke betrokkenheid en sociaal-economische status passen helemaal niet in dit plaatje. Ook het feit dat de meeste modellen nog significante effecten van een aantal relevante achtergrondvariabelen laten zien doet ons besluiten dat het effect van de sociale achtergrondkenmerken (nog) niet te verwaarlozen is.

5. BESLUIT: EEN BESTENDIGE STRATIFICATIE OP HET VLAK VAN INDIVIDUALISERING?

Op het eind van de twintigste eeuw blijven sociale kenmerken het denken van individuen beïnvloeden. Zoals we veronderstelden, zijn voor wat betreft de nieuwe waarden een aantal trendsetters aan te duiden. Jongeren, hogeschoolden en personen uit de hogere klassen zullen in sterkere mate de geïndividualiseerde waardeoriëntatie aanhangen. Gehuwden en personen die een sterke kerkelijke betrokkenheid vertonen, denken nog meer via de traditionele patronen. Daarnaast werd vastgesteld dat het verschil tussen de leeftijdsgroepen niet enkel door generatie-effecten wordt verklaard maar ook voor een groot deel samenhangt met de levensloop van een individu. Er werd naast een generatie-effect ook een effect van de leeftijd teruggevonden. Het is met andere woorden niet met de ingang van nieuwe generaties dat waarden zullen veranderen. De resultaten zijn allesbehalve éénduidig. Duidelijker is het effect dat van de periode uitgaat. We leven in een tijdperk van de reflexieve modernisering, en

dat laat zijn sporen na. Alle leeftijdsgroepen/generaties worden door de toenemende tendens tot individualisering 'besmet'. Uit onze data blijkt dat de jongeren daar iets gevoeliger voor zijn. Bij deze resultaten is een zekere voorzichtigheid geboden omdat onze tijdsspanne klein is om duidelijk de betrokken effecten te onderscheiden.

Wat niet strookt met de veronderstellingen is het feit dat de invloed van achtergrondvariabelen over de drie periodes onverminderd blijft. De impact van achtergrondkenmerken blijft in de periode 1981-1999 groter dan verwacht op basis van de individualiseringsliteratuur. Natuurlijk kan geopperd worden dat een tijdsspanne van 20 jaar te kort is om scherpe conclusies te trekken. Beck heeft het er ook over dat dit een samenleving in transitie is. Volgens hem bevinden we ons in een overgangssituatie waarin oude en nieuwe elementen met elkaar vermengd worden. Daarenboven duiden de R^2 -maten van de modellen erop dat het effect van de sociale achtergrondkenmerken over het algemeen niet al te groot is. Het is dus mogelijk dat het privatiseringsproces al voor 1981 ernstig doorgedrongen is en nu op zijn einde loopt. Niettemin zou een vergelijking over 20 jaar bepaalde trends aan het licht kunnen brengen. Maar alles wijst erop dat in deze tijd van reflexieve modernisering de sociale collectiviteiten weinig van hun greep aan het verliezen zijn. Ook voor de trendsetter- en diffusietheorie werd in de data weinig bewijs gevonden. En het nieuwe geïndividualiseerde gedachtegoed waarvan men verwacht dat het de hele samenleving overspoelt, lijkt enkel bestemd te zijn voor een beperkt deel van de maatschappij. Wat opmerkelijk is, is dat het individualiseringsdenken zelf geen voorwerp is van privatiseringsprocessen. In die zin is het geïndividualiseerde denken zelf helemaal niet geïndividualiseerd. Leeftijd, onderwijsniveau, sociale klasse, burgerlijke staat, kerkelijke betrokkenheid... zullen een sterke impact hebben op wie de geïndividualiseerde waardeoriëntatie aanhangt. Wetenschappers die menen het over een 'algemeen' verschuiven te hebben moeten er attent voor zijn dat hun typering waarschijnlijk slechts voor een beperkt en duidelijk te localiseren deel van de samenleving opgaan. Ook het geïndividualiseerde denken is helemaal niet zo individueel als we zelf altijd denken...

VOETNOTEN

- (1) Via exploratieve factoranalyse vinden we in de aparte meetjaren onderscheiden factoren, maar die kunnen niet tot overeenstemming worden gebracht. Daarom stappen we hier over naar confirmatieve factoranalyse. Het testen van modellen voor meerdere latente variabelen kan nauwkeuriger gebeuren met deze techniek en bovendien kunnen we m.b.v. het programma Lisrel een multigroupvergelijking opstellen waarbij we kunnen testen of ons model aanvaardbaar is in de drie datasets.
- (2) Imputeren is hier wel degelijk zinvol. We zijn geïnteresseerd in de achterliggende factoren van een reeks van 12 items. In de dataset van 1981 worden 194 van de 1145 observaties uitgesloten omwille van missing values op één of meerdere items, na imputatie zijn dat er nog 54. In de dataset van 1990 worden voor imputatie 106 en na imputatie 21 van de 2792 observaties uitgesloten van de factoranalyses. In 1999 tenslotte, worden voor de imputatie 158 van de

- 1912 observaties uitgesloten, voor 147 daarvan wordt geïmputeerd.
- (3) De RMSEA is een benaderende, gestandaardiseerde maat voor de vierkantswortel van het gemiddelde van de gekwadrateerde residuen. Hoe groter de RMSEA hoe kleiner de fit tussen model en data. Over het algemeen wordt aangenomen dat voor een goede fit de Root Mean Square Error of Approximation kleiner dan 0,05 moet zijn en overeenkomstig de p-waarde van close fit ($H_0: RMSEA < 0,05$) de waarde 1 moet benaderen.
 - (4) De Normed Fit Index vergelijkt een onafhankelijk model (waarin alle varianties en covarianties nul zijn) met het vooropgestelde model. Waarden vanaf 0.90 geven aan dat het model een aanvaardbare fit heeft.
 - (5) Achtergrondvariabelen die bij de regressies in de aparte periodes zowel in 1981, 1990 als 1999 geen significant effect hadden, worden verder uit de analyse geweerd.
 - (6) De variabele kerkelijke betrokkenheid wordt als quasi-metrisch beschouwd. Ze wordt gevormd door een schaal gaande van 1 tot 6 en is gebaseerd op de variabelen lidmaatschap van een kerk/geloofsgemeenschap, bijwonen van kerk- of religieuze diensten, lidmaatschap van en vrijwilligerswerk doen voor een religieuze of kerkelijke organisatie.
 - (7) Omdat in de dataset van 1981 geen onderscheid gemaakt wordt tussen Vlamingen, Walen en Brusselaars zien we ons genoodzaakt met deze variabele te werken in plaats van een opdeling naar gewest te hanteren.
 - (8) Hier is een opmerking over de indeling van de variabele burgerlijke staat noodzakelijk. We hebben geopteerd voor drie categorieën: gehuwd/verweduwd, gescheiden en ongehuwd. We vermoeden dat de keuze voor het huwelijk een invloed zal hebben op de waardeoriëntatie. Daarom werden voor de eerste categorie gehuwden en verweduwden samengenomen. Beide groepen kozen voor het huwelijk. Voor verweduwden werd dit huwelijk weliswaar beëindigd maar dit gebeurde onvrijwillig. Deze eerste categorie onderscheiden we van de gescheidenen die de relatie bewust beëindigd hebben. De derde categorie is deze van de ongehuwden. De keuze voor deze indeling stoelt voor een deel op de praktische overweging om het aantal categorieën te reduceren van vijf tot drie. Voor het effect van burgerlijke staat op de individualiseringsindicatoren hebben we geen specifieke hypothese. Deze analyse heeft dus eerder een exploratief doel. We zullen dus niet met een duidelijk vooraf bepaalde referentiecategorie kunnen werken, maar telkens bij elke analyse de verschillende categorieën om beurten als referentie nemen. Daarom is het van belang dat het aantal categorieën niet te groot wordt zodat de interpretatie duidelijk blijft. Des te meer omdat we zoals voor de andere achtergrondkenmerken wensen te testen of het effect van burgerlijke staat afneemt over de tijd. De interactie tussen enerzijds de dummyvariabele periode en anderzijds de dummyvariabele burgerlijke staat kan al gauw voor een groot aantal te interpreteren parameters zorgen. Als de analyse dan nog eens opnieuw gedaan moet worden voor elke referentiecategorie van de variabele burgerlijke staat, vergroot de complexiteit van het geheel nog. In de regressievergelijkingen werd telkens die referentiecategorie genomen waarbij de besproken effecten het duidelijkst tot uiting komen.

- (9) Een model waarin zowel generatie als leeftijd wordt ingevoerd, kan problemen veroorzaken m.b.t. multicollineariteit (Beekes, 1991, p. 549). Daarom zullen we in het startmodel, waarin zowel leeftijd als generatie ingevoegd worden, werken met een gedichotomiseerde generatievariabele (geboren voor 1945 / geboren na 1945). Indien het leeftijdseffect uit het model verwijderd wordt, gaan we over op het vier-generatiemodel. Een nazicht van de VIF's toont aan dat deze methode van werken beter met het probleem van de multicollineariteit omspringt.

BIBLIOGRAFIE

- Beck, U. (1992), *Risk society. Towards a new modernity*. London: Sage.
- Beck, U. (1995), Love or freedom. Living together, apart or at war, pp. 11-44 in U. Beck & E. Beck-Gernsheim (Reds.), *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Beck-Gernsheim, E. (1995), From love to liaison. Changing relationships in an individualized society, pp. 45-77 in U. Beck & E. Beck-Gernsheim (Reds.), *The Normal Chaos of Love*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. & E. Beck-Gernsheim (1996), Individualization and precarious freedoms: perspectives and controversies of a subject-oriented sociology, pp. 23-48 in P. Heelas, S. Lash & P. Morris (Reds.), *Detraditionalization*. Cambridge: Blackwell.
- Beck, U. (1997), The age of side-effects: on the politicization of modernity, in U. Beck, *The reinvention of politics*. Cambridge: Polity Press.
- Becker, H.A. (1991a), Dynamics of life histories and generations research, pp. 1-55 in H.A. Becker (Red.), *Life histories and generations*. Utrecht: ISOR.
- Becker, H.A. (1991b), *Life histories and generations*. Utrecht: ISOR
- Beekes, A. (1991), The development of cohort analysis, pp. 547-562 in Becker (Red.), *Life histories and generations*. Utrecht: ISOR.
- Dobbelaere, K., M. Elchardus, J. Kerkhofs, L. Voyé & B. Bawin-Legros (2000), *Verloren zekerheid. De Belgen en hun waarden, overtuigingen en houdingen*. Tiel: Lannoo.
- Elchardus, M. & P. Heyvaert (1990), *Soepel, flexibel, ongebonden. Een vergelijking van twee laat-moderne generaties*. Brussel: VUB-Press.
- Felling, A., J. Peters & P. Scheepers (2000), *Individualisering in Nederland aan het einde van de twintigste eeuw. Empirisch onderzoek naar omstreden hypotheses*. Assen: Van Gorcum.
- Hagenaars, J.A., (1998), De onzichtbare kleren van de generaties, *Mens en maatschappij*, 73(2), 211-215
- Kerkhofs, J. & R. Rezsohazy (1984), *De stille ommekeer. Oude en nieuwe waarden in het België van de jaren tachtig*. Tiel: Lannoo
- Laermans, R. (1992), *In de greep van De Moderne Tijd: modernisering en verzuiling. Evoluties binnen de ACW-vormingsorganisaties*. Leuven: Garant.

- Laermans, R. (1998), *Sociologie [cursus]*. Leuven: Acco.
- Lammertyn, F., A. Declercq & L. Hustinx (2001), *Naar een andere moderniteit? Een sociologische kijk op een maatschappij in verandering. [Onderzoeksverslag]*. Leuven: Departement Sociologie, afdeling Sociologie van Sociaal Beleid.
- Lesthaeghe, R. & J. Surkeyn (1988), Cultural Dynamics and Economic Theories of Fertility Change, *Population and Development Review*, 14(1), 1-45.
- Middendorp, C.P. (1979), *Ontzuiling, politisering en restauratie in Nederland: progressiviteit en conservatisme in de jaren 60 en 70*. Meppel: Boom.
- Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Departement Algemene Zaken en Financiën Afdeling Algemene Administratieve diensten (1999), Vlaamse Regionale Indicatoren. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (<http://www2.vlaanderen.be/ned/sites/statistieken/index.html>)
- Vandecasteele, L. (2002), *Individualiseringstendensen op het spoor. Een onderzoek naar waardeverandering m.b.t. het gezin aan de hand van de EVS-data [Licentiatethesis]*. Leuven
- van den Elzen, A. (1996), Gezinsoriëntaties in de Westerse wereld: een benadering met latente klasse-analyse, *Tijdschrift voor sociologie*, 17(1), 29-49.
- van den Elzen, A. (1998), *Culturele ontwikkelingen rondom het Westerse gezin*.
- Van den Troost, A. (2000), De relationele markt anno 2000. Een exploratie van waardeoriëntaties en vormgeving, *Tijdschrift voor sociologie*, 21(2), 131-158.